

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В ПОЛЬСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

THE DEVELOPMENT OF STATE EDUCATION POLICY IN THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC

Палінчак М.М.,

доктор політичних наук, професор,

декан факультету міжнародних економічних відносин

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Гжещук В.,

аспірант кафедри міжнародної політики

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Функціонування системи освіти залежить в основному від цілей і завдань, які суспільство встановить для нього. Освітня політика як істотна частина державної політики полягає у втручанні держави у процеси навчання окремих осіб та соціальних груп. Під час вирішальних моментів реформування шкільництва на передній план виходить осмислення історичних передумов, які тісно пов'язані зі специфікою і характером держави. Пріоритетні напрямки державної політики Польщі в галузі освіти формувались на тлі різних історичних етапів. Післявоєнна епоха характеризується заходами, які мали велике значення для зміцнення ролі держави у формуванні та розвитку освіти. У Польській Народній Республіці мали місце спроби реформування освіти, які значною мірою вплинули на функціонування цього державного утворення впродовж 1944 – 1989 рр. Власне, у 1948 році у Польщі запанував комуністичний лад. Це був період копіювання радянських ідеологічних та економічних моделей. В умовах монопартійної системи з культом особистості реформи носили специфічний характер, оскільки запроваджувались не законами, а численними інструкціями та розпорядженнями. Наприкінці 80-х рр. – початку 90-х рр. ХХ століття в Республіці Польща постала нагальна потреба впровадження радикальних змін у державну систему освіти, яка була позначена впливом рестриктивної політики. Держава мала тотальний контроль над освітнім сектором, уніфікуючи при цьому навчальні програми та плани. Таким чином, корективні заходи відбувались на тлі успадкованих управлінських рішень від попередньої політичної системи. Відповідно цей процес вимагав створення правових, структурних та організаційних основ для проведення освітньої демократичної політики. У статті висвітлюються особливості розвитку державної освітньої політики в Польській Народній Республіці.

Ключові слова: державна політика в галузі освіти, державна освітня політика в Польській Народній Республіці, освіта, реформи.

The functioning of the education system depends mainly on the goals and objectives that society will set for it. Educational policy as an essential part of state policy consists in the intervention of the state in the learning processes of individuals and social groups. Outline of the historical preconditions that are closely linked to the specifics and nature of the state plays a significant role during the decisive moments of reforming the education system. Priority directions of the state policy of Poland in the field of education were formed on the background of different historical stages. The post-war era is characterized by measures that were of great importance for strengthening the role of the state in the formation and development of education. Attempts to reform education took place in the Polish People's Republic, which significantly affected the functioning of this state entity during 1944 – 1989. In fact, in 1948 the communist regime came to power in Poland. It was a period of copying Soviet ideological and economic models. In the conditions of a single-party system with a cult of personality, the reforms had a specific character, since they were not implemented by laws, but by numerous instructions and orders. In the late 1980s - early 1990s of the 20th century there was an urgent need to introduce radical changes of the state education system, which was marked by the influence of restrictive policies. The state had total control over the education sector, while unifying curricula and plans. Thus, corrective measures took place against the background of inherited management decisions from the previous political system. Accordingly, this process required the creation of legal, structural and organizational foundations for the implementation of democratic educational policy. The article deals with the peculiarities of the development of state educational policy in the Polish People's Republic.

Key words: state educational policy, state education policy in the Polish People's Republic, education, reforms.

Вступ та постановка проблеми. Історичні передумови тісно пов'язані зі специфікою і характером держави. Їхнє осмислення виходить на передній план під час вирішальних моментів реформування шкільництва. Іноді, незважаючи на матеріальні, соціальні та економічні аргументи, неможливо переконати громадськість стосовно необхідності запроваджувати зміни. Звідси –

роль культурних стереотипів, знання яких може сприяти створенню стратегії освітньої реформи [25, с. XX]. Особливою мірою національна та державна самобутність проявляє себе в період впровадження шкільних реформ. У цьому контексті слід наголосити, що пріоритетні напрямки державної політики Польщі в галузі освіти формувались на тлі різних історичних етапів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанню дослідження розвитку державної освітньої політики в Польській Народній Республіці присвячені праці передусім таких учених, як Ч. Банах, Б. Вагнер, Є. Ейслер, Й. Зданьські, А. Камінські, Ю. Красускі, Є. Куберські, Ч. Купісевич, Б. Морачевска, Д. Ярош. Системний аналіз проблематики необхідний з метою вироблення правових, структурних та організаційних основ для проведення освітньої демократичної політики.

Метою даної роботи є висвітлення особливостей розвитку державної освітньої політики в Польській Народній Республіці.

Результати дослідження. У Польській Народній Республіці мали місце спроби реформування освіти, які значною мірою вплинули на функціонування цього державного утворення впродовж 1944–1989 рр. Власне, у 1948 році у Польщі запанував комуністичний лад. Це був період копіювання радянських ідеологічних та економічних моделей. В умовах монопартійної системи з культом особистості реформи носили специфічний характер, оскільки запроваджувались не законами, а численними інструкціями та розпорядженнями [24, с. 108–110]. Інструкцією Міністерства освіти від 8 травня 1948 року була введена універсальна, рівноправна, семикласна початкова школа, обов'язкова для дітей віком від 7 років. Цим закладено основи системи, на якій базувалась подальша освіта в професійно-технічних училищах або в чотирирічних ліцеях. У 1949/1950 н.р. у навчальні плани з п'ятого класу введено російську мову, що мало поглиблювати почуття дружби з російським народом та іншими народами Радянського Союзу у пов'язі із захопленням досягненнями соціалістичного будівництва [9, с. 124–125]. Створена система була повною мірою централізована та монополізована державою, оскільки влада мала всі важелі впливу – фінансові, управлінські та, а також контроль за освітою [14, с. 57].

Польська повоєнна влада на чолі з главою уряду Польської Народної Республіки Юзефом Циранкевичем (1911 – 1989) не оминула увагою й вищу освіту. Першим правовим актом, що безпосередньо стосувався вищих навчальних закладів, була постанова Ради міністрів від 28 жовтня 1947 року. Нею затверджено принцип колегіальності в управлінні університетами, надано найбільшу владу сенатові та раді факультету, запроваджено трирічне професійне навчання та дворічну магістратуру. Однак, уже наприкінці 40-х рр. окреслилась тенденція до обмеження автономії університету, який перетворено на важливу складову будівництва соціалізму. В такий контекст вписується «Закон про вище шкільництво та працівників науки» («Ustawa o szkolnictwie wyższym i o pracownikach nauki») від 15 грудня 1951 року, головним завданням якого було пришвидшення

соціалістичної реконструкції освіти на кшталт радянської парадигми. У статті 1 Закону визначено призначення вищих навчальних закладів: «Вищі школи, формуючи та виховуючи кадри народної інтелігенції в дусі жертвовного служіння батьківщині, боротьби за мир та соціалізм: 1) готують працівників з найвищим рівнем професійної кваліфікації, 2) готують працівників, здатних до самостійної наукової розробки проблем при виконанні своєї професії, 3) формують працівників науки і готують їх до дидактичної та науково-дослідницької діяльності, 4) організовують і проводять наукові дослідження, 5) беруть участь у популяризації науки і техніки та в поширенні наукового погляду на світ [21, с. 57]. Рішення центральної влади в галузі освіти завжди були тісно пов'язані з політичною ситуацією.

Важливий крок у розвитку державної освітньої політики Польщі зроблено 23 березня 1956 році, коли побачив світ декрет про обов'язковість навчання [4, с. 53–54]. Вперше в історії Польщі введено обов'язок закінчити початкову школу. Нормативне регулювання цього питання, а саме покладання відповідальності на батьків (опікунів) за виконання обов'язку навчання дітей віком від 7 до 16 років, позитивно вплинуло на освіту загалом [26, с. 229]. Загалом післявоєнна епоха характеризується заходами, які мала велике значення для зміцнення ролі держави у формуванні та розвитку освіти. Зокрема, уніфіковано навчальні програми, що забезпечували можливість переходу від початкового на середній рівень незалежно від соціального походження та статі. Вища освіта теж стала більш доступною.

На початку 60-х рр. ХХ ст. трансформації в освіті були позначені пропагандистським навантаженням. Рішенням Сейму у 1958 році було проголошене державне святкування в 1960–1966 рр. тисячоліття польського державного суверенітету та польської культури. В рамках запрограмованих урочистостей запроваджувалась освітня програма «Тисяча шкіл до 1000-річчя» під керівництвом першого секретаря Польської об'єднаної робочої партії Владислава Гомулки (1905–1982). Йшлося про будівництво 1000 нових шкіл на бюджетні та суспільні кошти, які повинні були задовольнити потреби освітньої галузі у зв'язку з демографічним вибухом. І цей масштабний проект був успішно реалізований: 4 вересня 1965 року у Варшаві було офіційно відкрито новозбудовану тисячну школу. Всього в рамках кампанії побудовано 1417 навчальних закладів, які в модернізованому вигляді функціонують й досі. Примітно, що на школи покладалась не тільки освітня, але й мілітарна функція. Тому більшість з них збудовано у західній Польщі, щоб у разі виникнення бойових дій у них можна було облаштувати польові лікарні [19, с. 60]. Мав проект і негативні наслідки.

Як стверджує Марта Загорська, «діти з багатьох сіл, замість того, щоб навчатися в школі поблизу місця свого проживання, збудованій їхніми батьками, перевозились, нерідко в скандальних умовах, до переповнених, працюючих у декілька змін, шкіл у гмінах» [24, с. 47]. У результаті проведеної реформи й побудови гмінних зведених шкіл припинила своє існування ціла низка невеликих навчальних закладів у сільській місцевості.

У 1966 році відбулося об'єднання Міністерства освіти та Міністерства вищої освіти в Міністерство освіти та вищого шкільництва. Новостворений орган виконавчої влади очолив історик Генрик Яблоньскі (1909 – 2003), який спрямував свою діяльність на цілісність організації всієї системи освіти. Ця єдність мала забезпечуватись тотальним контролем владою всіх рівнів освіти. Регресивним у цьому плані став 1969 рік, коли керівництво університетів було повністю підпорядковане адміністративним органам. Ідеться про реакцію влади на студентські протести в березні 1968 року проти внутрішньої та зовнішньої політики Польської Народної Республіки [5, с. 396]. Підпорядкування університетів владі стало актом прояву її страху перед незалежністю середовища вищої школи. Відтоді міністр освіти та вищого шкільництва визначав правила внутрішньої організації, плани наукових досліджень, регламент навчання та навчальні плани. Раді Міністрів було надано право створювати, трансформувати та ліквідувати вищі навчальні заклади. В якості консультативного органу створено Головну раду, що складалася з професорів та доцентів, які представляли основні напрями вивчення. Очолював Головну раду міністр, який, крім того, призначав ректорів і проректорів. Пріоритетне завдання університетів убачалось у забезпеченні гармонійного розвитку, здійсненні освітньої, наукової та дидактичної роботи [26, с. 228]. Відповідно до соціальної політики партії, були вжиті заходи щодо збільшення кількості студентів із селянських і робітничих сімей. Наприкінці 60-х рр. введено переваги для робочої та селянської молоді у вигляді додаткових балів для вступу в університети [22, с. 89–90]. Університети проводили курси підготовки для учнів із цих середовищ, де їм прививали, зокрема, лояльне ставлення до режиму. Натомість для студентів мала місце інша форма дисциплінування – заняття з предмета «Основи політичних знань» [2, с. 57].

Загалом у системі ідеологічної та політичної підготовки студентів були важливі такі предмети, як «Політична економіка», «Основні ідеї марксистської філософії та теорії соціального розвитку», «Основи політичних знань». «Політична економія» викладалась на першому або другому році навчання в обсязі від 90 до 180 годин для всіх напрямів навчання економічного, педагогічного, сільськогосподарського, технічного спрямування.

З підвалинами марксистської теорії ознайолювали в обсязі 180 годин студентів гуманітарних напрямів в університетах і в усіх педагогічних інститутах, в обсязі 120 годин для студентів математично-природничих факультетів, вищих педагогічних, економічних, сільськогосподарських шкіл, медичних академій [22, с. 91].

Наступна реформа припала на початок 70-х рр. ХХ ст., коли ЦК Польської об'єднаної робочої партії очолив Едвард Ґєрек (1913–2001). Вже у 1970/1971 н.р. Міністерство освіти та вищого шкільництва підготувало нововведення: складання іспиту зрілості перестало бути обов'язковим. Замість матури випускники отримували свідоцтво про закінчення середньої школи, що давало їм право навчатись у професійних школах. Натомість матура залишалась передумовою вступу в університети [10, с. 21–22]. Цього ж навчального року з'явилися фізико-математичні, гуманістичні, хіміко-біологічні та географічні профільні класи в загально-освітніх ліцеях. До того ж, уперше в повоєнній історії окремим розпорядженням міністра освіти та вищого шкільництва Генрика Яблонського врегульовано сукупність питань, пов'язаних із здійсненням педагогічного нагляду як основної функції управління освітою. Принципи здійснення педагогічного нагляду були переглянуті в розпорядженні від 25 листопада 1982 року Міністра освіти і виховання Болеслава Фарона [16].

Важливою подією для розвитку освітньої галузі Польщі став VI-й з'їзд Польської об'єднаної робітничої партії, який відбувся 6–11 грудня 1971 року під гаслом «Щоб Польща міцніла, а люди жили в достатку» [23, с. 307]. Почесними гостями заходу були Леонід Брежнєв, Еріх Ґонекер, Густав Гусак. У резолюції з'їзду влада підкреслила необхідність оновлення навчально-виховного процесу, вдосконалення структури освіти та її територіальної мережі, а також більш тісного поєднання шкіл з економічними потребами держави, навколишнього середовища, молодіжними організаціями. Осібне місце в цій політиці відводилось питанню підвищення рівня освіти в сільських школах [26, с. 234].

У 1971 році було скликано Комітет експертів з метою підготовки звіту про стан освіти в Польській Народній Республіці, що складався зі 24 експертів з наукових, педагогічних, політичних і громадських кіл. Їхнім головним завданням було проведення аналізу тогочасної шкільної системи та інші форми освіти в Польщі, складення пропозицій щодо модифікації та вдосконалення цієї системи, проектування майбутньої моделі освіти в контексті перспективних соціальних, технічних та культурних перетворень [11, с. 14].

Комітет під керівництвом Яна Щепаньського (1913–2004) розробив і представив 1973 року разом з проектом реформи «Звіт про стан освіти в ПНР» («Raport o stanie oświaty w PRL») [15].

У документі вказано на основні недоліки тогочасної системи: а) обов'язкова освіта лише від семирічного віку, б) надто розбудована система професійної освіти, в) неадекватна система підготовки вчителів, г) нерівність освітніх можливостей міського та сільського населення, г) перевантаженість навчальних програм, д) неефективність навчання. Все це засвідчувало низьку ефективність навчання, централізацію освіти, а також необхідність перебудови системи освіти та виховання. Відтак проект реформи системи освіти містив чотири варіанти: варіант I А опирався на популяризацію середньої освіти в рамках існуючої структури; варіант I В змінював шкільництво шляхом запровадження загальної середньої освіти в рамках дванадцятирічної школи; варіант II А передбачав забезпечення доступу до середньої освіти на рівні десятирічної школи; варіант II В базувався на функціонуванні одинадцятирічної загальноосвітньої школи [1, с. 136]. Усі варіанти реформування системи освіти об'єднувало прагнення вирівняти «шкільний старт для дітей, що походять з різних класів і соціальних верств, а також усунути двоїстість долі шкільної молоді» [12, с. 163].

Більшість членів Комітету експертів підтримала варіант II В, який вважався оптимальним та реалістичним для реалізації до 1980 року. Однак, депутати Сейму обрали партійно-урядовий проект, який згадана комісія рекомендувала найменше. 13 жовтня 1973 року прийнято закон «У справі національної системи освіти» («W sprawie systemu edukacji narodowej»), у преамбулі якого зазначено: «У двохсоту річницю створення Комісії національної освіти комісії Сейм Польської Народної Республіки, – звертаючись до світлих і прогресивних традицій народу та прагнучи забезпечити всебічний розвиток зростаючого покоління, підготувати висококваліфікованих фахівців для національної економіки, що динамічно розвивається, та підвищити рівень загальної та професійної освіти суспільства, – приймає закон щодо подальшого розвитку системи освіти в нашій країні» [20, с. 537]. Йшлося про запровадження десятирічної уніфікованої універсальної школи, яка мала б охоплювати як початкову, так і середню ланки.

Найбільш суперечливою ідеєю була ліквідація середніх шкіл. У суспільстві панувало сприйняття середніх шкіл як ланки, що давала можливість підготуватись до здобуття вищої освіти. Законом така перспектива звужувалась до кількісно обмеженої групи переможців олімпіад, випускників професійно-технічних навчальних закладів, а також випускників десятирічної школи після принаймні двох років зразкової роботи або військової служби. Тільки завершення дворічного вивчення спрямованої спеціалізації мали на меті дозволити випускнику подати заявку на вступ до середньої школи.

Влада розпочала реалізовувати свій план у 1976 році, попри критику численних соціальних та професійних груп [26, с. 234–235]. Проте під тиском громадськості очільники Польської Народної Республіки були змушені вдаватися до поступок, у тім числі й відмовитись від реформи освіти, яка протривала один рік. Збурення в суспільстві спровокував значною мірою той факт, що влада не використовувала належним чином напрацювання експертів, які розробляли шляхи розвитку системи освіти з урахуванням запитів польського народу. «Соціальні події 1980–81 років призвели, – акцентував Тадеуш Левовіцкі, – до призупинення системної реформи, запланованої на протипагу думці експертів та багатьох соціальних груп. Досвід цих років, однак, зримо показав, що освітні реформи стають дедалі більше сферою діяльності політиків, а роль педагогів (чи ширше – експертів) підлягала маргіналізації. Подальші події підтвердили тенденцію до відриву реформаторських задумів і діяльності державної адміністрації від поглядів і пропозицій експертів» [13, с. 64–65]. Отже, влада повернулася до моделі освіти, яку визначав Закон про освіту від 1961 року й яка базувалась на восьмикласній початковій школі. У цьому зв'язку слід наголосити: сучасна система освіти Польщі має свою передісторію, що сягає 70-х рр. ХХ ст., коли в країні над Віслою постав опозиційний освітній рух.

Загалом демократичну опозицію Польщі, яка діяла в 1976–1989 рр., справедливо вважають феноменом польського громадянського суспільства [7, с. 34]. Особливості цього унікального явища, що не мало аналогів в інших країнах Східної Європи з огляду на його полівимірність, Юліта Рунц пояснює в такий спосіб: «...у Польщі утворилася доволі багата на форми система соціальних ініціатив (екологічні групи, економічні, освітні, благодійні товариства, політичні клуби, академічні спілки) зі значими внутрішніми відмінностями. Отже, ми мали справу з процесом повільного формування основ громадянського суспільства» [17, с. 87].

Діяльність опозиційного освітнього руху була своєрідною формою опору тогочасній тоталітарній системі. На думку Богуслава Сліверського, йшлося про «можливість емансипації суспільство до формування компетенцій брати участь у політичній трансформації» [18, с. 30]. Значною мірою це явище дотичне до Католицької Церкви як символу трансцендентних соціально-моральних цінностей [5, с. 703]. Доцільно відзначити той факт, що згадані опозиційні та дисидентські сили очолили не представники освітньої ланки, а головно політики. З-поміж них виокремимо, у першу чергу, таких діячів, як уродженець Львова, майбутній міністр праці та соціальної політики (1989–1991; 1992–1993) Яцек Куронь (1934–2004), а також Адам Міхнік, від 1989

головний редактор видання «Газета виборча», та Владислав Фрасинюк, лідер партії «Унія свободи» в 2001 – 2005 рр. У серпні 1980 року відбувся робітничий протест, який і ознаменував перебудову системи освіти: скасовано шкільну реформу, що не відповідала суспільним очікуванням, і знижено робоче навантаження педагогічних працівників. Того ж року було засновано професійну спілку «Солідарність» (Związek Zawodowy «Solidarność»), «Польське педагогічне товариство» (Polskie Towarzystwo Pedagogiczne) та «Комітет захисту прав дитини» (Komitet Ochrony Praw Dziecka).

На освітню політику 80-х рр. у Польщі, на думку Чеслава Банаха, вплинули передусім два явища: «...по-перше, пошуками й спробами реформування національної системи освіти у 70-х роках («Доповідь про стан освіти в ПНР», Ухвала Сейму ПНР від 13 жовтня 1973 р. стосовно національної системи освіти) й, по-друге, – критична оцінка стану освіти, умов реалізації освітніх завдань, що призвело до припинення реалізації структурної реформи шкільної системи ухвалою Сейму від 26 січня 1982 року» [3, с. 3]. До активізації впровадження нового бачення освітнього процесу суттєво спричинився видатний польський мислитель, культуролог і педагог Богдан Суходольскі (1903–1992), який ініціював проведення міждисциплінарної конференції «Польща 2000», що проводилась упродовж 1981–1988 рр. Усе це підтверджує той факт, що суспільні передумови значною мірою пов'язані з соціальною структурою, її трансформаціями та їхнім впливом на систему освіти та виховання.

Функціонування системи освіти залежить в основному від цілей і завдань, які суспільство встановить для нього. Освітня політика як істотна частина державної політики полягає у втручанні держави у процеси навчання окремих осіб та соціальних груп. У своїй праці «Про зміни в освіті. Контексти, загрози й можливості» («O zmianach w edukacji. Konteksty, zagrożenia i możliwości») Тереса Гейніцка-Безвінська розрізняє залежно від масштабів цього втручання наступні її підвиди: а) ліберальна політика; держава незначною мірою бере участь в організації, функціонуванні, фінансуванні та нагляді за школами, прийнятті принципів вільного освітнього ринку; б) демократична політика; державний інтервенціонізм приймається в сфері освіти з різними формами виконання обов'язку навчання, але за чітко встановленими принципами фінансування та відбору; в) рестриктивна політика; держава повністю контролює шкільну систему, розробляє контрольний апарат, навчальні програми та плани, напрямки діяльності вчителів [8, с. 65].

Висновки. Наприкінці 80-х рр. – початку 90-х рр. ХХ століття в Республіці Польща постала нагальна потреба впровадження радикальних змін у державну систему освіти, яка була позначена впливом рестриктивної політики. Держава мала тотальний контроль над освітнім сектором, уніфікуючи при цьому навчальні програми та плани. Таким чином, корективні заходи відбувались на тлі успадкованих управлінських рішень від попередньої політичної системи. Відповідно цей процес вимагав створення правових, структурних та організаційних основ для проведення освітньої демократичної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Adamski W. Edukacja w okresie transformacji: analiza porównawcza i propozycje modernizacji kształcenia zawodowego w Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 1993. 163 s.
2. Antosik S. Od upolitycznienia do edukacji obywatelskiej w szkole. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1992. 182 s.
3. Banach Cz. Oświata polska w latach osiemdziesiątych. Warszawa: WSiP, 1984. 103 s.
4. Dekret z dnia 23 marca 1956 r. o obowiązku szkolnym. *Dziennik Ustaw*. 1956. Nr 9. S. 53–54. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19560090052/O/D19560052.pdf>
5. Eisler J. Polska Rzeczpospolita Ludowa – szkic do rozważań o laicyzacji państwa. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa: Instytut Historii PAN, Warszawa Instytut Pamięci Narodowej, 2015. Rocznik CXXII. S. 701–729.
6. Eisler J. Polski rok 1968. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2006. 809 s.
7. Habigier-Pipska G. Polityka edukacyjna w procesie reformowania ustroju współczesnej Polski (1989 – 2005). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 2015. 253 s.
8. Hejnicka-Bezwińska T. O zmianach w edukacji. Konteksty, zagrożenia i możliwości. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej, 2000. 196 s.
9. Jarosz D. Główne kierunki działalności państwa w zakresie stalinizacji wychowania w Polsce w latach 1948–1956. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 1998. Nr 2. S. 103–140.
10. Krasuski J. Ważniejsze problemy oświaty i szkolnictwa w 40-leciu Polski Ludowej / Główne problemy oświaty i wychowania na Kielecczyźnie w 40-leciu PRL / Pod red. J. Krasuskiego, Z. Ruty. Kielce, 1987. S. 11–23.
11. Kuberski J. Aktualne problemy polityki oświatowej. Warszawa: KiW, 1973. 193 s.
12. Kupisiewicz Cz. O reformach szkolnych: wybór rozpraw i artykułów z lat 1977 – 1999. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie «Żak», 1999. 351 s.

13. Lewowicki T. Pedagogika i reformy oświatowe – wyzwania, inspiracje, rozczarowania i nadzieje / Pedagogika wobec przemian i reform oświatowych / Red. G. Miłkowska-Olejniczak, K. Uździcki. Zielona Góra: WSP, 2000. S. 65–89.
14. Moraczewska B. Szkolnictwo polskie w latach 1945–1975 z uwzględnieniem miasta Włocławka. Włocławek: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej we Włocławku, 2010. 446 s.
15. Raport o stanie oświaty w PRL. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. 480 s.
16. Rozporządzenie Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 25 listopada 1982 r. w sprawie zasad sprawowania nadzoru pedagogicznego, szczegółowego wykazu stanowisk oraz zakresu obowiązków i uprawnień nauczycieli sprawujących nadzór pedagogiczny. *Dziennik Ustaw*. 82.37.246 URL: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1982-37-248,16791050.html>
17. Runc J. Zorganizowane interesy polskiego społeczeństwa / Transformacja systemowa w Polsce / Red. Zbigniew Blok. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1993. S. 84–90.
18. Śliwerski B. Polityka resortów edukacji w posocjalistycznej Polsce jako czynnik erozji kapitału społecznego. *Studia edukacyjne*. 2012. Nr 22. S. 29–48.
19. Stremecki M. Tysiąclatki mają 50 lat. *Mówią Wieki*. 2015. Nr 10. S. 60.
20. Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 13 października 1973 r. w sprawie systemu edukacji narodowej. *Monitor Polski*. 1973. Nr 44. S. 537–543 URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19730440260/O/M19730260.pdf>
21. Ustawa z dnia 15 grudnia 1951 r. o szkolnictwie wyższym i o pracownikach nauki. *Dziennik Ustaw*. 1952. Nr 6. S. 57–63 URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19520060038/O/D19520038.pdf>
22. Wagner B. Strategia wychowawcza w PRL. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2018. 262 s.
23. Wojna R. Leksykon XX wieku: najważniejsze wydarzenia. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. 454 s.
24. Zahorska M. Szkoła: między państwem, społeczeństwem a rynkiem. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie «Żak», 2002. 328 s.
25. Zajda J., Freeman K. Ethnicity and Gender In Education: Introduction / Ethnicity and Gender in Education: Cross-Cultural Understandings / Ed. by Joseph Zajda, Kassie Freeman. New York: Springer, 2009. P. XIII–XXII.
26. Zdański J. Polityka oświatowa w Polsce w latach 1949–1973. *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*. Seria: Res Polticae. 2007. T. II. S. 225–243.